

միակ ցանկութիւնդ Աստուծուն փառաւորել պիտի շինես: Ահա այն ճանապարհը, որով մեզքի խաւարից դէպի Աստուծու հրաշալի լոյսը պիտի գնաս: Ահա այն ճշմարիտ դուռը, որով երկնային խաղաղութեան բնակարանը պիտի մտնես: «Եւ բոլոր ժողովուրդը այս տեսնելով փառք էր տալիս Աստուծուն (Ղուկ. ԺԷ. 45):

Հնորհ տուր մեզ, Տէր, այնպէս հետեւելու Յիսուսին, որ բոլոր այս տեսնողները փառք տալին Աստուծուն՝ նորա մեզ արած մեծ ողորմութեան համար: Ա. Կ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ:

Գիտնական պրօֆէսոր Պ. Պապկանեանի յօդոսած:

(«Արարատ» հոկտեմբեր):

Մենք կտեսնենք, որ վերեւ մեր յառաջ բերած մատենագիրների անունները գլխաւորապէս կգտնվին Խորենացու շորս Դ—Է գլուխներում այսինքն նորա ղիւցաղնական ժամանակի մասին արած ընդհանուր ղիտողութիւնների մէջ, այլեւ որ Խորենացին ծանօթ էր նոցա աշխատութիւնների հետ այնքան, որքան որ նոքա կգտնվէին Եւսիբէոսի մէջ, և թէ նոցա չէ կարելի համարել նորա պատմութեան իսկական աղբիւրները: Ուշք դարձնենք դարձեալ մի տեղի վերայ, ԻԱ գլխում պատմելով, Կտեղիոսի համաձայն, Նիսուէի անկման մասին, կաւելացնէ իւրեանից Խորենացին. «Ապա եթէ ասիցեն ուստի մեզ և զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս և զգործս, ասեմ. ի հնոցն ղիւանաց Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից»: Ի հարկէ այս տեղը պէտք չէ հասկանալ բառ առ բառ, որովհետեւ Խորենացին չէ եղած ոչ մին, ոչ միւս և ոչ երրորդ երկրում *):

Բայց Ա. գրքի Ը. գլխում բացատրելով Հայաստանի բուն պատմութիւնը, Խորենացին ուշք է դարձնում ղլխաւոր և գրեթէ իւր միակ գրաւոր աղբիւրին, որից նա չէ բաժանվում մինչև Բ. գրքի Ժ. գլխիւր: Այս աղբիւրը Մար — Աբաս — Կատինայ է:

Առաջին անգամ Խորենացին կիսօսէ նորա մասին Ա. գրքի Ը. գլխում: Մեծ մասամբ Եւսիբէոսից քաղված փաստերի վերայ հիմնելով Հայերի նահապետների կապը Յարէթի սերունդի հետ, նա ձեռնամուխ կլինի

(*) Տասներորդ դարի հուշակաւոր հայկական պատմաբան Յովհաննէս Կտթողիկոսը, համառօտ հաղորդելով Հայաստանի հին պատմութիւնը, Խորենացու համաձայն, եւ հասցնելով մինչեւ Տեգրանը, կկրկնէ Խորենացու հարցը. «Եւ այդքան անուանք եւ զորոյցք թէ հարցեալ լինի յորմէ՞ գտլ գիտեմ. գիտացէ գիՔաղդէացւոց մատեանքն մեզ ընձեռեցան, որք կան ի հինուէ եւ յԵւսիայ առ Տեբերիւ դրեալ: » Ի հարկէ Յովհաննէս Կտթողիկոսը չէ տեսած ոչինչ քաղդէական մատեաններ, որոնք պահված էին Նիսուէի եւ Եգեսիայի մէջ եւ գրված Տեբերի ժամանակը:

գրելու իւր հայրենիքի կարծեցեալ իրական պատմութիւնը և յառաջ կրերէ որպէս իւր գլխաւոր և միակ աղբիւր Մար — Աբաս — Սատինասի *) գիրքը, որը նոյն ինքն Մար — Աբասի խօսքով ծագումն առել է հետեւեալ հանգամանքներով։ Միևնոյն ժամանակ պէտք է ուշք զարձնենք այն բանի վերայ, որ Խորենացին, ձեռնամուխ լինելով իւր ազգի հին պատմութիւնը յօրինելու կղիմէ մի հեղինակին, որին ոչ որ չէ ճանաչում և ոչ որ չէ յիշատակում, ոչ մինչև նորա ժամանակը և ոչ նորանից յետոյ, և որին անպայման հաւատ կընծայէ նա, այն հիման վերայ միայն, ինչ որ ինքն հեղինակը իւր մասին կասէ։ Խորենացու պատմութեան այս տեղը մեզ համար շատ կարեւոր է, ուստի մենք ամբողջապէս կօրինակենք այս տեղ։ Ահա ինչ կասէ Մար — Աբասն իւր մասին **):

«Արշակ մեծ արքայ Պարսից և Պարթևաց, որ և ազգաւ իսկ Պարթև, ապստամբեալ, ասեն, ի Մակեդոնացւոցն, և թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արևելից և Ասորեստանեայց, և սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ, հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ, սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զԱղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել։ Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծրին (Nisibis), և սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարեմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիայ և զամենայն միջերկրեայս և զԹիտալիայ. ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին ուր Կաւկաս յարեմտեանն յանդի ծով, և զԱտրպատական, և այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հատանեն, զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ այնքան ունի»։

«Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր, կամ եղև զիտել սորա, թէ ոյք և զորպիսի արք տիրեալ են ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջաց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի, եւ գտեալ զոմն Ասորի Մար — Աբաս Սատինասի, այր ուշիմ և վարժ քաղգէացի և յոյն գրով, զոր յղէ առ մեծ

(*) *Տես նոյնպէս. Études sur les sources de l'histoire d'Arménie de Moïse de Khorène, par Victor Langlois. 1861. (Tiré du Bulletin etc. t. III, երես 531—583), Petermann—Über die schriftlichen Quellen des Moses Chorenensis. Monatsberichte, 1852, երես 37—104.*

(**) Սեբէոսի խմբագրութեան մէջ այս տեղը փոքր ինչ ուրիշ կերպով է հաղորդված. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծրին քաղաքի. եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրտատան առ երկրաւն Տաճկաց եւ առ երկրաւն Ասորւոց, եւ զԿասպուտիկայ առ Կիւղիկեալ մինչև ցեղը Ծովուն մեծի արեւմտից եւ ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արեւելից, եւ անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց եւ հասանէ ի լեառն Չարասպ, եւ անցանէ առ նոր Շիրակ երկրաւն»։ Փոքր ինչ ներքեւ կ'ընշվի, որ Արշակ Փոքր թագաւորեց Հայաստանում իւր եղբոր Աղարշակի հետ միասին։ Տես երես 12—14։

եղբայրն իւր Արշակ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զգիւանն արքունի, եւ զրէ առ նա ձե բանից օրինակ զայս: Արշակ թագաւոր երկրի եւ ծովու, որոյ անձն եւ պատկեր որպէս եւ է իսկ մեր աստուածոց, իսկ բազդ եւ պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց, եւ մտաց լայնութիւն որչափ երկնի եւ ի վերայ երկրի: Աւաղարշակ կրտսեր եղբայր քո եւ նիգակակից, որ ի քէն կարդեալ արքայ Հայոց, ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ:»

«Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն քաջութեան եւ իմաստութեան հոգ տանել, ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյոյն խրատու, այլ ինամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք եւ հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ թագաւորութիւնս, խորհուրդ ի մտի եղի գիտել, թէ ոյք ոմանք յառաջ քան զիս ատրեալ աշխարհիս Հայոց, եւ ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ոչ կարդք ինչ լեալ աստ յայտնի եւ ոչ մեհենից պաշտամունք, եւ ոչ զխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի:»

«Ասան որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայես բանալ զգիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ, զի զդռնալ ըզձախն եղբօր քոյ եւ որդւոյ, բերդէ զստոյդն փութապէս, եւ զմեր հեշտութիւն, որ ի կամակատարութենէ լեալ, քաջ զխտեմ խնդութիւն քեզ լեալ: Ողջ լեր երեւելիք բնակութեամբ ի մէջ զից:»

«Եւ ընկալեալ Արշակայ մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար — Աբայ — Վատինայ, մեծաւ լըմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զգիւանն արքունի որ ի Նինուէ, միանգամայն եւ ուրախացեալ այսպիսի միտք ունել եղբօր իւրոյ՝ որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր: Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանս, դտանէ մատեան մի հելէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի:»

«Այս մատեան հրամանաւ Աղէքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոց եւ զնախնեացն բանս:»

«Յայսմ մատենէ Մար — Աբաս — Վատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, բերէ առ արքայ Աւաղարշակ ի Մծբին յոյն եւ ասորի գրով: Զոր առեալ անձնագեղոյն եւ քաջաղեղան արին Աւաղարշակ, կորովաբանոյն եւ հանճարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով զնէր յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, եւ զմասն ինչ ի յարձանի հրամայէ զրոշմել:»

Դեռ եւս Վատմէր ուշք դարձրեց Քրիստոսի ծննդից երկու դար առաջ Նինուէի գիւանատան մասին եղած տեղեկութիւնների անյարմարութիւնների վերայ, կասկածելով, որ այդ ժամանակը Նինուէն, ենթադրելով մինչեւ անգամ որ գոյութիւն ունէր, ունեցած լինէր թագաւորական գիւանատներ: Այստեղ ներքեւ մենք ամբողջապէս առաջ կրերենք Վատմէրի կարծիքը այս նիւթի մասին, որ ուրիշներից աւելի սաստիկ կասկած կ'յայտնէ Մար -

Աբասի *) պատմութեան իսկութեան մասին: Միևնոյն մտքով կոսովն Մար — Աբասի վերոյ սիրիական մատենադրութեան և պատմութեան հը-

*) « Այս պատմածը ճշմարիտն առած, առակի բոլոր յատկութիւններն ունի նախ, շատ կատկածելի է. որ Աբշակի ժամանակը, Նինուէ քաղաքը, երթադրելով որ նա կար, ունեցած լինէր թագաւորական դիւանատները, Լերկորդ, Աղէքսանդր իւր կարծ տալարէդում չունեցաւ ոչ ժամանակը եւ ոչ երեւի կամքը թարգմանել առաւ պատմական յիշատակարանը քաղդէերէնից յունարէն: Երբորդ, Մար — Աբաս — կոսովնայ ստանը չէ պատկերում Աբշակի ժամանակին. այն բառերը, որոնցից նա կկազմվի կգտնվին Ասորիների մէջ միայն քրիստոնէութենից յետոյ: Մար, ինչպէս յայտնի է կնշանակէ ուր. Աբբաս իբր առուն է, եւ բաւական ընդհանրացած է քրիստոնէական Ասորիների մէջ, կոսովնայ բառը, ինչպէս որ Լակրոզ կկարծէ, սիրիական վերջաւորութիւնն է, որ կնշանակէ նրբամտ (subtil): Ուրեմն կարելի է կարծել, թէ բոլոր այս պատմութիւնը շինու է, թէ Աղէքսանդրի հրամանով յունարէն թարգմանեալ համարված գիրքը կարելի է եղած լինի Բերդի գրած պատմութեան մի օրինակ, թէ մի քրիստոնէայ Ասորի, իւր ձեռին ունեցած լինելով այս դրականական գործը եւ քաղելով նորանից պատմական տեղեկութիւնները, կամեցած լինի բարձրացնել այս գործի փառքը, յատկացնելով նորան այն պատիւը, որ իբր Աղէքսանդրի նման լուսաւորված իշխանի ուշադրութիւնը կգրուէ, եւ թէ այս առակը, որ արեւելցիների պարծենկոտութիւնը կբաւականացնէ, ընդունած է Մովսէս Խորենացին դմալմամբ, եւ նորա օրինակով, Հայաստանի բոլոր պատմիչներն: Տես Կոսովէր — Observations sur la ville de Ninive, troisième article, Journal des Savants, 1850, երեւ. 365, Զինք կարող պատեղ չբերել Ֆրէրէից մի հատուած (Freret. — De l'année arménienne, t. XII, երեւ. 207—208), որը անցեալ դարում իւր բնական սրտմտութեամբ դնահատեց Մար—Աբասին. « Մար—Աբաս, որ գրած է Քրիստոսից մօտ մի դար առաջ, կարող է հաւանալի վկայ լինել իւր ժամանակի մերձաւոր իրողութիւնների, բայց կերելի որ այն ամեն բանը, ինչ որ նա տած է հին պատմութեան մասին, միայն պատմական առակների ժողովածու է, որոնք ջրիւ կգտնվին հելլենաբան եւ ասորեբան եբրայեցիների գործերի մէջ, որոնք կամեցած էին քաղդէական. յունական եւ ասորական առասպելները յարմարացնել Մովսէս Խորենացու պատմութեան հետ: Մենք կարող ենք իմանալ Մար—Աբասի տգիտութիւնը եւ մինչեւ անգամ խաբէութիւններ ասելու համարձակութիւնը նորանով, որ նա յառաջ կբերէ Աղէքսանդրի հրամանով քաղդէերէնից յունարէն թարգմանված եւ Նինուէի գիւմնատներում պահպանված ձեռագիրը, որտեղից վարթեւների Աբշակ թագաւորը թոյլ տուաւ հանել այն եւ ուղարկել իւր եղբոր Հայաստանի առաջին Սրշակունի թագաւոր Վաղարշակին, որ թագաւորած է 128 թուից մինչեւ 106 թիւը Քրիստոսի ծննդից առաջ: Մար—Աբաս կարող էր չգիտենալ, որ Նինուէ, տանված լինելով 608 թուին Քրիստոսից առաջ, Բաբելոնցիների եւ Մարերի ձեռով, բոլորովին կործանված էր եւ ամբողջած մօտ 500 տարի եւ թէ պատմական բոլոր յիշատակարանները տարած էին Լիբանոսն, Պարսկաստանի առաջին թագաւորների օրով, եւ այս մեզ կծանոցանէ եղբայր: Մար—Աբասի յառաջաբանը կարելի է միայն համեմատել այն նախերգանքների հետ, որոնք կգտնվին Իսպանիայի ասպետական վիպապատմութիւնների սկզբում. այնտեղ կտեսնվի միշտ որ գիւցազնի պատմութիւնը հանված է սասորելիքեայում գտնված քաղդէական կամ յունական մի որ եւիցէ հին ժամանակագրութիւնից:

(*) Moïse de Khorène si crédule et si honnête. . Renan, Hist. des lang. Sémit. երեւ. 241. K. Blum, Herodote und Ktesias, Heidelberg, 1836, երեւ. 143—164

մուտ անձները, Բէնան, Լավիթրի և լն, Եթէ որ Կատրմէրի բոլոր առարկութիւնները (օրինակ, Աղէքսանդրի պղպիսի շնչին բաներով պարապելու ժամանակը չուենալուն մասին, Բէրոզի մասին և լն.) Հիմնաւոր չեն, գոնէ նոցանից մի քանիսը բաւական ծանրակշիռ են, Ուշադրութեամբ կարդալով «Հայաստանի պատմութիւնը» Հետութեամբ կիմացվի, որ Խորենացին սխալված է իւր աղբիւրից և խաբէութեան զոչ եղած է, Խորենացու արդարութիւնը և ազնուութիւնը կ'ստատովանին մինչև անգամ նոքա *), որոնք նորա առ Մար — Աբաս ունեցած հաւատարմութիւնը բոլորովին չեն ընդունում, ուստի յետագայ բացատրութիւնների մէջ մի կողմ կ'ընդունք Խորենացուն և մեր խօսքերը կուղղենք ուղղակի Մար — Աբասին, Գրականական կեղծութիւնը մեծ մասամբ ունի ինքն ըստ ինքեան նշաններ, որով վաղ կամ ուշ կ'այայտնվի և ինքն կ'ընձեռէ խուզարկողին իւր դէմ՝ յայտնի ապացոյցները, Մեղադրելով Մար — Աբասին կեղծութեան կողմից, մենք կաշխատենք գտնել մեր կարծիքի հաստատութիւնը նոյն ինքն նորա խօսքերի մէջ:

Մովսէս Խորենացու Մար — Աբաս — Կատինայի մասին տուած տեղեկութիւններից ուշք դարձնենք հետևեալ կէտերի վերայ.

1) Որ Մար — Աբաս — Կատինայ, Ասորի գիտնականը եղած է Քրիստոսի ծննդից 150 տարի առաջ. որովհետև նա ինքն իւրեան կհամարի Մեծն Աբշակի ժամանակակից, այսինքն, Միհրդատ առաջնի, որ կապրէր այդ ժամանակը:

2) Որ նա աշխատեց Նինուէի դիւանատների մէջ պահված յիշատակարանների համաձայն:

3) Որ նա այս դիւանատների մէջ գտած է մի գիրք այս վերնագրով. «Այս մատեան հրամանաւ Աղէքսանդրի ի Քաղղէացուց բարբառոյ փոխեալ ի Յոյնն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս»:

4) Որ Մար - Աբաս նորանից քաղուածներ արաւ ասորական և յունական լեզուով և բերաւ Վաղարշակ թագաւորին, որ հրամայեց նոցա մի մասը փորագրել արձանի վերայ, և

5) Թէ երկու հազար տարուց ի վեր մինչև մեր ժամանակը նոյն ինքն Հայաստանում չկային պատմական գրուածներ նորա վիճակի մասին, և նոցա մասին որ և է տեղեկութիւններ ստանալու համար հարկաւոր էր ուղարկել ասորի գիտնականին Նինուէի դիւանատները:

Քննենք այս կէտերը և տեսնենք, արդեօք չկայ իւրաքանչիւրի մէջ կասկած յարուցանող հանգամանքներ, իսկ բոլորի մէջ միասին — այնքան անյարմարութիւնների և ժամանակագրական վրիպակների հաւաքումն, որ մենք համարձակ կարող ենք անուանել Մար - Աբասին կամ հեղինակ նորան վերագրված գրքի, և կամ խաբեբայ:

Սկսենք Նինուէի դիւանատնից, Ներկայ ժամանակումն արդէն բոլորին յայտնի է, որ Ասիայի բոլոր ժողովուրդներից աւելի շուտ Միջագետքի բնակիչները սկսեցին գործածել պատմական գրութիւն, որոնցից Ասորես-

տանդիններ և յետոյ Բարեւոնացիներ այս գործի զարգացումն հասցրին, իրենց տառերի յատկութեան համաձայն, հնարաւոր սահմաններին: Ասորեստանի ամենահին քաղաքներից մէկն մէջ, Նինուէի մէջ, սովորութիւն կար XIII դարից սկսած Քրիստոսի ծննդից առաջ, շինութիւնների վերայ հանգէս բերել արձանագրութիւնների, որոնք պատերազմասէր թագաւորների այս կամ այն քաջութիւններ ցոյց կտային: Ներկայ ժամանակումն նոցա մի մաս փոխադրված է Փարիզի և Լոնդոնի թանգարաններում: Այս արձանագրութիւնների մէջ շատ անգամ շատ մանրամասնաբար կը խօսուի թագաւորների գործերի վերայ և կարգով կպատմի նոցա զանազան երկիրներում արած արշաւանքների մասին: Օրինակ Սարգոնի այլպիսի ահագին արձանագրութիւնները կարդացած և բացատրած է Օպպերտ *): Բայց դոցա նման արձանագրութիւնները, որոնք գտնված են Ասորեստանի հին քաղաքների աւերակների մէջ, թէև առաջնակարգ պատմական յիշատակարաններ են, չեն կարող թագաւորական դիւանատներ անուանվել:

Ասորեստանի վերջին թագաւորներից մինն էր Աշուր-բանի-պալ, այն Սարգանաբադ, որին Ստեղծութիւն (Diod. sic. II 23—37) կնկարագրէ փափկասէր, ցանկասէր, բոլոր իւր ժամանակը կանանցի մէջ անցուցանող, ամօթալի մոլութիւններին անձնատուր եղող, և վերջապէս իւր բոլոր կանանց և հարստութիւնների հետ իւրեան այրող անձն: Բայց իրապէս ոչինչ այլպիսի բան չէ եղած: Սենեքերիդի թոռն և Ասար-Գալինի որդին Աշուր-բանի-պալ (668—647—628 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ), եթէ ոչ ամենալաւ գոնէ Ասորեստանի ամենապատերազմասէր թագաւորներից մինն էր: Եզդիպտացիներին և Ելամիաներին **) յաղթելով Աշուր-բանի-պալը իւր թագաւորութեան մեծ մասը պատերազմների մէջ անցկացրեց: Նա իւր իշխանութեան տակ նուաճեց Բարեւոն, իւր աշխարհակալութիւնները շարունակեց Տափրասեան լեռներից դէպի հիւսիս և շատ անգամ Փոքր Ասիայի բարբարոս ազգերին զգալի կերպով կհաքուածէր: Նորա հետ բարեկամութիւն և դաշն հաստատելու մասին շատ աշխատեց լիւիացի Հիդէս, իսկ հայկական (ուրարտեան) իշխանները Ասորեստանի բոլոր պատմութեան մէջ առաջին անգամ էր, ինչպէս կերեւի արձանագրութիւններից, որ կամաւ համաձայնեցան ընծայել նորան ընծաներ, որ և հարկատուութեան կհաւանարվէր: Նորա կառավարութեան ժամանակը Ասորեստանի սահմանները շատ հեռաւոր տեղեր կհասնէին: Բայց Աշուր-բանի-պալ միայն աշխարհակալութիւններով չփառաւորեց իւր անունը, նա միւսնոյն ժամա-

(*) Les inscriptions—de Donr—Sarkayan (Khorsabad) provenant des fouilles de M. Victor Place, déchiffrées et interprétées par Jules Oppert. Paris. 1870. Grande inscription du palais Khorsabad, publiée et commentée par M. M. Jules Oppert et Joacchim Menant. Journal Asiat. 1863, Janvier—Fevrier, երես 1—26.

(**) G. Smith—History of Assur—bani—pal, translated from the cuneiform inscriptions. London. 1871.

նակ արհեստների*) և դիտութիւնների պաշտպան էր և նորա կատարարութեան ժամանակը Ասորեստանի արհեստը զարգացման ամենարարձր կէտին հասաւ։ Լայեարդ (Ninveh and Babylon, երես 345—349) 1850 թուին գտաւ 'նինուէում' (այժմս բնակիչներ կանուանեն Վուինջիկ) Աշուր - բանի, ոյտեան պալատի մի մասը, որի մէջ կտեղաւորվէր թագաւորական դիւանատուն և մատենադարան։ Բհարկէ, նա ոչ թէ գրքեր է գտած, այլ ամբողջ դահլիճ լցված միւսչէ վերը մանր գրված աղիւսներով, որոնք մասամբ թրծված էին և մասամբ արեւի տակ չորացած։ Իւրաքանչիւր աղիւսը, մեր գրքերի երեսների թուահամարների նման, ունի մի որոշ նշան։ Լայեարդի բանաւորներ կարողացան ժողովել մինչև 16,000 աղիւս, որոնց մեծ մասը փշրված էր, և այս բոլորը ուղարկեց Անգլիա, ուր նոքա այսօր Բրիտանական թանգարանի ամենալաւ զարգարանք կկազմեն։ Նորանից ինչ որ ներկայ ժամանակումս կարողացել են նոցա վերայ կարդալ, կերևի որ այս կաւեայ աղիւսների մէջ կրտվանդակվին քերականութեան, պատմութեան, օրէնքի, դիւցաբանութեան, բնական պատմութեան, աստեղաբաշխութեան, աստեղաբանութեան հեղինակութիւններ և նոյնպէս դաշնադրութիւններ, պայմանագրեր, իշխելու**) վկայագրեր ևլն։ Ներկայ ժամանակումս նոցա նշանաւոր մասը հրատարակած են արդէն Բօուլիսօն, Նօրրիս, Սմիս և ուրիշներ։ Այս կաւեայ կտորների մէջից Սմիս գտաւ մի վիպասանական հատուած համաշխարհական ջրհեղեղի մասին, որ պարզ կերպով կապացուցանէ Աստուածաշնչի ասացուածներին հնութիւնը։

Վերոյգրված խօսքերից պարզ է, որ 'նինուէում' իսկապէս կային դիւանատներ և մատենադարաններ, բայց Քրիստոսի ծննդից առաջ Է. դարում, և ոչ թէ Բ. դարում։ Դեռ ևս Աշուր - բանի պալի օրով և կամ նորա մահից յետոյ, չուտով Սկիւթացիներ մի աւերիչ յարձակումն արին և քանդեցին 'նինուէ' կործանեցին այրեցին նորա պալատները և Ասորեստանին այնպիսի հարուած տուին, որից յետոյ նա այլ ևս չկարողացաւ բարձրանալ։ Սորանով միայն կրացատրվի նորա այգպէս շուտ անկումն նորա ամենածաղկեալ դրութենից յետոյ։ Այնուհետև շուտով Վիաքսար նուաճելով և կործանելով 'նինուէն' վերջ տուաւ թէ Ասորեստանի թագաւորութեան և թէ 'նինուէի' քաղաքական նշանակութեան, որը այն ժամանակից չկարողացաւ այլ ևս վերականգնել իւր աւերակներից։ Փոքր առ փոքր աւերակները ծածկվեցան հողով և աւազով և արդէն Քրիստոսի ծննդից ա-

(*) G. Raulinson - The five great Monarchies of the ancient world. Second edition, London, 1871 Vol. II. երես 211—217.

(**) Աւերի մանրամասն տեղեկութիւններ, Կինուէի դիւանատան եւ մատենադարանի մասին կարելի է ստանալ 1. է նորմանից. Essai de commentaire des fragments cosmogoniques de Bérose, d'après les textes cunéiformes et les monuments de l'art asiatique. Paris. 1872. երես 13—35.

առջ Դ. Ե. զարուժ, Նինուէի անունը, որպէս զոյութիւն ունեցող քաղաքին, հեղինակներ չեն յիշատակում: Ասորեստանի թագաւորութիւնը հնորի համար մի մոռացված հնութիւն էր: Աւստի երկրորդ զարուժ Քրիստոսի ծննդից առաջ, Նինուէի զիւանատան մասին խօսելը պարզ ժամանակագրական սխալ է: Բայց եթէ պատահմամբ Մար-Աբասը մտած ևս լինի այս զիւանատունը. ի՞նչ կարող էր նա անել նորա մէջ: Այդ ժամանակը սեպագրերի ընթերցումն մոռացված էր, իսկ Մար-Աբասը կ'յիշատակէ Նինուէի զիւանատուն և ոչ թէ կաւեայ աղիւսակներ կամ coctiles laterenli Hist. (Rat. VII, 57), ինչպէս որ Պլինիոս *) կանուանէ: Բայց ենթադրենք երկու անկարելի բան. զենք թէ Մար-Աբաս որևէ ճանապարհով մտած է Նինուէի (այն ժամանակը ստորերկրեայ) զիւանատունը, և նա կարողացաւ, իւր յուսացածից աւելի, կարգաւ Քրիստոսի ծննդից 150 տարի առաջ սեպաձև գրութիւնները: Աւերմն մենք նորանից պիտի յուսայինք այնպիսի տեղեկութիւնները, որոնք փոքր ի շատէ համաձայն լինէին նորագոյն ասորաբանների Ասորեստանի զիւանատան իսկական գրութիւնները կարգաւ ձեռք լերած տեղեկութիւններին: Բայց ինչ կտեսնենք մենք յուսացածի փոխարէն, նոյն իսկ Ասորեստանի պատմութեան վերաբերմամբ: Զարմանալի և շատ անգամ բաւական նմանութիւն կտեսնենք Ասորեստանի մասին Վտեղիոսի ասացուածների և Մար-Աբասի հաղորդած տեղեկութիւնների մէջ և ամենքի աչքին ընկնելով նոր տարակուսանք կ'արուցանէ այն հեղինակի ճշմարտութեան մասին, որ իբր թէ աշխատած է Նինուէի զիւանատանը: Աղէքսանդրից 80 տարի և Մար-Աբասից 230 տարի առաջ, Մար-Աբասի հաղորդած բոլոր տեղեկութիւնները (իհարկէ բացի Հայերի պատմութենից) ընթերցող յոյներին յայտնի էր: Արգեֆ արժէր որ Աղէքսանդր թարգմանել տար յունարէն այն, ինչ որ արդէն վաղուց յայտնի էր նորան Վտեղիոսի գրվածներից: Սորանից կերելի, որ Մար-Աբասը Քրիստոսի ծննդից 150 տարի առաջ ոչ մի կերպով չէր կարող աշխատել Նինուէի զիւանատանը և դանել այնտեղ այնպիսի տեղեկութիւնները, որը վաղուց արդէն հաղորդած էր Վտեղիոսը, և որոնք մեր ժամանակում կհերքւին Նինուէի իսկական զիւանատան գրութիւններ կարգաւով:

Մեր դէմ կարող են ասել**), որ Նինուէի զիւանատուն ասելով հեղինակը

(*) Epigenes apud Babylonios DCCXXM annorum bservationes siderum coctilis laterenlis inscriptas docet, gravis auctor imprimis.

(**) Որեմակ Պ. Լանգուա կաշխատէ արդարանցել Մար—Աբասին ոչ այսպէս, սկարելի է մտածել, որ Նինուէի զիւանատանը ասելով պիտի հասկանանք կամ այն զիւանատաների բեկորները, որոնց ժողոված էին Սելեւկացիներ և յետոյ անցած էին Պորթուգալացիներ թագաւորների ձեռք, և ևս նոցա տիրապետութեան ներքոյ էին, երբ Մար—Աբաս—կատինայ եկաւ խուզարկելու, կամ վերջոյս կարելի է հասկանալ Նիւրոտանայի զիւանատանը, որոնք Պարսկաստանի առաջին թագաւորների ժամանակը կային դեռ ևս, ինչպէս որ եզրաս կպատմէ: Collection. 4. I, երես—13:

կհասկանար այս զիւանատան մի մասը, որը Արեւմտեաններ, Սեւեկացիներ կամ մինչեւ անգամ Պարթևներ տարած են իւրեանց ամբողջական քաղաքներից մինի մէջ կամ թէ եկբատանում։ Իսկապէս սորա նման մի բան կպատմէ Եգրաս. « Յայնժամ Գարեհ թագաւոր այց արտը և խնդրեաց և եղիտ ի տունս թագաւորացն զրոց յիշատակարանաց ի Բաբելոնի, և գտեալ յԱմաթատի քաղաքի եկբատանացւոց զլուս մի զրոյ տումարի, և զայս ինչ զրեալ էր ի դիրս յիշատակարանին (Թ. զԼ. Զ. 1—3)։ « Յայնժամ ժամանակի թագաւորն Գարեհ հրամայեաց խնդիր առնել ի տունս մատենագրաց թագաւորացն, որք կային ի Բաբելոնի, և գտաւ ի Բատան բարետիկի (Եկբատանի), ի մարաց աշխարհին, ի տեղւոյ ուր կային գիր յիշատակարանաց, ուր էր գրեալ այսպէս (Ա. զԼ. Զ. 23) »։ Բայց այս կվերաբերվի առաջին Արեւմտեանների ժամանակներին և Բաբելոնի զիւանատանը և ոչ Նինուէին։ Այլև այդպիսի ընդդիմախօսութիւնը կհաստատէ մեր կարծիքը, թէ հեղինակը չէ տեսած Նինուէ։ Իսկ եթէ նա ուրիշ քաղաքումն է եղած և այնտեղ Նինուէի կոչված զիւանատանը քննութիւններ արած է, այն ժամանակը ի՞նչ կարգիւ էր նորան արդեօք որ նա յիշէր այդ քաղաքի անունը. բայց նա շատ պարզ կխօսէ Նինուէ քաղաքի մէջ եղած զիւանատան մասին, և ոչ թէ Նինուէական զիւանատան մասին։

Միւս մատենագիրը, որն աւելի յայտնի է քան թէ Մար—Աբասը, Բերողը կասէ իւր մասին որ նա կապրէր Աղէքսանդրի օրերում և գրած է պատմութիւն Բաբելոնեան աղբիւրներին համաձայն։ Բայց նա կհաղորդէ մեզ բոլորովին ուրիշ արժանաւորութիւն ունեցող տեղեկութիւններ։ Բոլորը, ինչ որ մեզ հասած է հատուածներով նորա զրկածներից, այնպիսի պատմական նիւթ է, որը հետզհետէ կստուգվի և մասամբ արդէն ստուգված է Նինուէի և Բաբելոնի փորած ժամանակ գտնված արձանագրութիւնները կարդալուց։

Բերողի գիրքը հնութեան մէջ մեծ հեղինակական յարգ ունէր, և աւանդութիւն կար թէ մէկը (գուցէ Աղէքսանդրի որին Բերողն իւրեան ժամանակակից կհամարէ) նորան թելադրած է թարգմանել այն յունարէն լեզուով։ Մենք կկարծենք թէ Մար—Աբասն ևս կամեցած է իւր կարծիքական աղբիւրին այդպիսի մի երևելի հեղինակական ծագումը տալ, ուստի նա գրեթէ բառ առ բառ կկրկնէ այն, ինչ որ ասված է Բերողի գրքի մասին այսինքն, իբր թէ նա (Մար—Աբասի մտացածին աղբիւր) նոյնպէս թարգմանված է քաղաքներից յունարէն Աղէքսանդրի հրամանով։ Սորանից է որ նա անանուն է և մի օտարոտի վերնագրով։ « Այս մատենան հրամանաւ Աղէքսանդրի փոխեալ է ի քաղաքացւոց ի յոյն, և ըն »։

Թէ Մար—Աբասի աղբիւրն մտացածին է, մեզ կհամոզէ և այն հանգամանքը, որ Աղէքսանդրի հրամանով (հետեւաբար առանձին ուշադրութեան արժանի գիրք) յունարէն թարգմանված (հետեւաբար Յոյների կարգաւ համար պատրաստված) պատմական բովանդակութիւն ունեցող գիրքն անշալտ կմնայ նոյն ինքն Յոյներին։ Ոչ որ նորան չէ ճանաչում և ոչ

մի խօսք անգամ կ'իշխի այդ տեսակ գրվածի մասին: Նոյն ինքն Մար—Արասը կարեւոր է համարած ծածկել թէ հեղինակի անունը և թէ գրքի վերնագիրը: Նաև երկրորդ զարից յետոյ նախ քան Քրիստոսի ծնունդը մինչև Մովսէս Խորենացին, յունարէն լեզուով գրված պատմական գիրքն անյայտ կ'մնայ ամենքին: *) Ուրեմն կարելի՞ է արդեօք երեակայել որ այն գիրքը որի վերայ Աղէքսանդրը ուշք դարձրեց և որը թարգմանել տուաւ յունարէն լեզուով, 800 տարվան ընթացքում անյայտ մնար նոյն ինքն Յոյներին, և միայն Մովսէս Խորենացին նորա վերայ ուշք դարձնէր: Պաշտօնէրէի, որ նա հնութեան մէջ գրված չէր, այլ Խորենացուց փոքր ինչ առաջ որ մին գրած է, և վերնադրած են Մար—Արաս անունով մէկին, որ Մեծն Արշակի ժամանակակից էր: Նա այն ժամանակում ևս մինչև անգամ իւր շնչին բովանդակութեան և անքննական շարայարութեան պատճառով, չգրաւեց լրջմիտ անձների ուշադրութիւնը: Խորենացուն նա գրաւեց իւր բովանդակութեամբ, այսինքն Հայաստանի պատմութեան բովանդակութեամբ, որի մասին ոչինչ բան չկար գրված: Հանդամանքներն այնպէս էին, որ Մովսէս Խորենացին որտեղից որ լինէր պէտք է ձեռք բերէր Հայաստանի պատմութիւնը: Ամենայն մատենադրական աշխատութիւնը յարգող ի բնէ բարեխիղճ Մովսէսը ընդունակ չէր հնարելու պատմութիւնը առանց աղբիւրների, առանց հեղինակութեան, մի խօսքով առանց առաջնորդող գրքի: Բայց երբ գտաւ այդպիսի մի գիրք, նա զմայլմամբ կողջագութէր, առանց մանրամասն քննելու նորա արժանաւորութիւնները, նա գտաւ այնպիսի գիրքը, որ ազատեց նորան դժուարին զրութենից, նորանից կ'ընդունէր իր իր չափով: Հայաստանի պատմութիւնը, բայց նա չունէր բոլորովին գրաւոր աղբիւրներ, **) իսկ բերանացի աւանդութիւններին նա հաւատ չէ ընծայում:

(*) Պ. Լամբլուս (Collect. 2. I, Introduction, երես 10) Սուրբ Հերոնիմոսի գլխավորներէի մէջ գտնելով Կատինա անունը, կ'այսնէ իւր համոզմունքը, թէ յիշեալ կրօնաւորը ի նկատի ունեցած է մեր Մար—Արաս—Կատինային, եւ իբր թէ նա գիտէր նորա աշխատութիւնները: Գործին ծանօթանալով, մենք միայն կ'նկատենք, որ ս. Հերոնիմոս ծանօթ է մի Կատինայի փոքր գաշնագրութեան հետ, որը ոչինչ յարաբերութիւն չունի մեր հետապօսած հեղինակի հետ: Ահա այս տեղը. «Legi, et cujusdam Catinae, quem Syri Լէպտօն id est acutum et ingeniosum, vocant brevem disputatiunculam, putantis costorum ordinem duodecim tribuum describi in salitudine, ad Orientem et Occidentem, Septentrionem et Meridiem, quae sibi invicem, et charitate et consanguinitate sociantur et hac esse rotam in rota, quae ducantur a Spiritu, et nube prategantur in eremo, et columna ignis illuminentur in nocte, ne crevertantur in Aegyptum, sed semper ad terram repromissionis ire festinent. Sancti Rusebi Hieronymi Opera Omnia, T. V. cap. I. 12. Patrologia, series latina. t. XXV, 1865.

Պարզ կերեւի, որ այստեղ այն բաղմամբիւ անձներից մինի մասին կ'ստովի, որով կ'կրէին այս մականունը: Տես ներքեւ:

(**) Թովմայ Սրբրուհու ասածին համաձայն, Քրիստոսի ծննդից առաջ առաջին դա

անուանելով նոցա անհեթեթ բանք, Ընդհակադրակն գտնելով իւրեան հարկաւոր զիրքը, զրաւիչ վերնադրով, հեղինակական հնումնամբ, — նա լիովին վստահօրէն հաւատ ընծայեց նորան:

Դառնանք Մար—Աբաս—Աստուծային: Ի՞նչի նա իւր աղբիւրը չանուանեց ուրիշ յայտնի անձի կամ Բերողի շարադրութիւն: Մեր կարծիքով, այս շատ պարզ կըացատրվի: Բերողի անուն տալուց յետոյ, նա պէտքէ ամենայն ինչ ասէր Բերողին համաձայն, իսկ նորա ժամանակը Բերողի ամբողջ հեղինակութիւնն արդէն չկար, այլ կային Պօլիհիստօրից և Արիւզենոսից համառօտված հատուածներ: Բացի նորանից, Բերողը ոչինչ չէ ասած Հայերի մասին, իսկ Մար—Աբաս անշուշտ պիտի մատնացոյց լինէր այնպիսի հին պատմաբանի վերայ, որը խօսած լինէր Հայերի մասին, բայց այսպիսի պատմաբանը չկար, ուստի Մար—Աբասը ստիպված էր կամ լռել կամ հնարել իւր համար կարծեցեալ մի հեղինակութիւն ընթերցողներին համոզելու համար: Աստուծային Խորենացու պատմութեան առաջին զիրքը, շատ դժուար չէ համոզվել, որ Մար—Աբասը կշարադրէ Հայաստանի պատմութիւնը, առնելով նորա բովանդակութիւնը հայկական ժողովրդական ասացուածներից և նոցա Ատեղիոսի Նախ—Ասիայի պատմութեան ձև տալով, որը միևնոյն ժողովրդական աւանդութիւնների պտուղ էր: Այս իւր մանուկի համար ահա Մար—Աբասը նախահայր կպտուէ և յարմարաւոր ոչինչ չգտնելով, նա կհաւատացնէ ընթերցողին, թէ ինքն չէ շարադրած իւր զիրքը, այլ միայն արտադրած է Աղէքսանդրի հրամանով թարգմանված հին զբքից: Միւս տեղը (զիրք Ա. գլ. 14) նա իւր աղբիւրը կանուանէ Բաբար—Բաբար—Բաբար: Այս ասացուածը կյիշեցնէ Ատեղիոսի (Դիոդ. II, XXX, II) այն տեղը, ուր նա կասէ, թէ իւր ասացուածները քաղած է Բաբար—Բաբար—Բաբարէն, և այս ոճը շատ անգամ կթարգմանվի Բաբար—Բաբար—Բաբարէն, և այս մօքով ինչ մօքով որ կգործածէ այս ոճը Ֆիրդուսին Շահ—Նամէ բառը, այսինքն Բաբար—Բաբար—Բաբարէն և կամ Բաբար—Բաբարէն Բաբար: Մար—Աբասի Ատեղիոսից կախումն ունենալը ակնյայտնի կերևի: Բայց ոչ մի բանից չէ երևում, որ Մար—Աբասը օգուտ քաղած լինի անմիջապէս Ատեղիոսի բնագրից: Որովհետև նորա Ատեղիոսից բոլոր քաղվածը կգտնվի Դիոդորոսի և մինչև անգամ Եւսիբէոսի մէջ:

բում Գիորգիս Պաղումէի դուստր Ալէոպատրա գաւառ Աղէքսանդրեան գիւղանաւանը մագաղաթեայ ձեւադիր, որի մէջ գրված էր յուսարէն լեզուով Ասորեստանի Սենեքերիմ Թագաւորի սերունդից յաւաքացած հայկական իշխանների, Սքերունի ցեղի պատմութիւնը: Այս ձեւադիրը ուրիշ հարուստ ընծաների հետ միասին ուղարկեց Արշակունի չորրորդ Թագաւոր Տիգրանին, որ յայտնի էր իւր աշխարհակալութիւններով եւ հաւովայեցիների դէմ արած դժբաղդ պատերազմով: Աւրիշ փաստերի պակասութեան պատճառով, չէ կարելի այս տեղեկութեան արժանահաւատութեան մասին դատել, թէ եւ նորա մէջ չէ բովանդակվում ոչինչ անկարելիութիւն, թովմայ Արծրունին հաղորդելով այս տեղեկութիւնը մատնանիշ կլինի Խորենացու եղբոր Մամբրէի վերայ, որի պատմական գրվածները մեզ հասած չեն: Տես երես 46—47:

ուրեմն այս կողմից ևս տարակուսութիւն կ'յարուցանի թէ արդեօք նա չէ քաղած իւր տեղեկութիւնները հնութեան մասին այս վերջին երկուսի մէկից. . . : Առ հասարակ բոլորը մեզ կոտիպէ ենթադրել, որ Մար—Աբասին իւր ժամանակում մատչելի էին այն աղբիւրները, որոնցից կարող էր Խորենացին ևս օգտուիլ : Միայն Խորենացին, քաղելով իւր տեղեկութիւնները ժողովրդական աւանդութիւններից, վիպասանական երգերից և պատմական մատենագիրներից, չէր համարձակի սուտ ասել ընթերցողին, այլ ուղղակի կասէր թէ ինչ և ուր է լսած, մինչդեռ ասորի գիտնականը միևնոյն ճանապարհով ժողովրդած տեղեկութիւնները կ'վերադրէ մի պատմաբանին, որ ապրած է Աղէքսանդրի միջոցում :

Դառնանք մեր քննած հեղինակի Մար—Աբաս—Կատինա անունին *) : Մի քանիս կկարծեն, որ Կաթինա մականունը Մար—Աբասը ստացած է Կաթինա քաղաքից (Կատինա հին սիրիական արտասանութիւն է) : Բայց այս դէպքում նորան պիտի անուանէին Kōtinojō (Kātinojā), այսինքն Կաթինա : Աւելի հաւանական է ենթադրել, որ այս բառը ծագած լինի Katino բառից (Katina) իմաստուն, այսինքն Մար—Աբաս իմաստուն, գիտնական : Մար (Mār) տիտղոսը կտրվէր քրիստոնէական դարերում **) Ասորիքում սուրբ պատուաւոր անձներին և կնշանակէր Պարոն, Տէր, Հայր, այն մտքով, ինչ մտքով որ վերջին բառը կգործածեն հոգևորականների անունների համար : Հայր Պետրոս, Հայր Յովհաննէս : Աւրեմն ամբողջ անունը պիտի նշանակէ Պարոն Աբաս իմաստուն, Հայր Աբաս իմաստուն, ուրիշ համանունակիցներից զանազանելու համար, որովհետեւ Մար—Աբաս կամ Մար—Իբաս անունը շատ սովորական էր քրիստոնէական դարերում Ասորիների մէջ, և շատ եպիսկոպոսներ կրէին : Տես Renan—Histoire des langues sémitiques. Երես 256. H. Peterman—Ueber die schriftliche Quellen des Moses Choren. Monatsberichte, 1852. Երես 87—104 :

Որպէս զի հեռացնենք քանի մի տարակուսութիւններ, կաւելացնենք, ո՞ր այն կեղծողը, որի շարադրութիւններից օգուտ է քաղած Խորենացին ծած-

(*) Nomen, ut La—Krosius monet, proprie Syriacum. Mar—ybas—Katinensis, quod est, Dominus Jbas ex oppido Catina, qui locus idem fortasse est, atque ille, cuius in Syria positi mentio fit apud Assemani Bibliothec. Orient. tom. II, p. 351. Notat etiam La—Crosius vocem Catina in lingua Syriacâ Subtilem significare, quasi id nomen inde ei potuerit esse datum. Տես Վիսամի երես 21 :

(**) Խորենացու (Բ. գիրք, 30) մէջ կգտնուի Մարիհաբ անունը, որ իբր թէ կապուկանի Աբգարի եւ Փրկչի մի ժամանակակցին, որից կարելի կլինէր եղբակացնել, որ Մար տիտղոսը կգործածվէր նաեւ քրիստոնէութեան գարից առաջ, Բայց այս հակառակ չէ մեր կարծիքին, որովհետեւ այն աղբիւրը, որտեղից Խորենացին քաղած է Ղերուբնայ (տես ներքեւ) եւ մատենագրի շարադրութիւն է որ Գ.—Գ. դարի հեղինակ է, թէ եւ իւրեան Աբգարի ժամանակակից համարել սուտ է :

կած է իւր անունը և վերադարձ է իւր աշխատութիւնը մի Մար—Աբասին, որ հնարաված անձն է: Բայց մենք ուրիշ անունը չունենալու պատճառով կպահենք այս անունը, որով պիտի հասկանանք այն Ասորուն, որ սխալեցրած է Խորենացուն:

Եթէ ասորի գրականութեան տեղեակ գիտունները միաձայն հաստատեն, թէ Մար—Աբաս անունը կարող էր գործածվել միայն քրիստոնէական դարում, ուրեմն մեր ենթադրութիւնը այն մասին թէ Եղեսիայի դպրոցի Ասորու գրած շարադրութիւնը հնդինակը նախաքրիստոնէական է կարծել տուել, ամենեին անհնարաւոր չէ:

(Կարո՞ւնա՞լի):

Ս. Տ. Գ.

ԳՈՒՏՏԷՆԲԵՐԳ,

ՏՊԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀՆԱՐՕՂ:

(«Աբարատ», հոկտեմբեր):

Թ.

Իւր ընկերների աչքը աւելի հեռու շրջեցնելու համար իւր ձեռնարկութեան իսկական նպատակից, Գուտտէնբէրգը պարապում էր մի եւ նոյն ժամանակ երկրորդական արուեստներով, ծածուկ շարունակելով իւր հետազոտութիւնները մերենայի կատարելագործութեան համար: Նա սովորեցնում էր Գրիտցէհէնին թանկագին քարեր տաշելու արուեստը, ինքն եւս յղկում էր վիճակների ապակի հայելի շինելու համար. նա շինում էր հայելիներ եւ դնում էր պղնձի շրջանակների մէջ, որոնց զարդարում էր հին ու նոր կտակարանից, դիւցարանութենից վերցված պատկերներով: Այս հայելիները, որոնք ծախվում էին Ախէն քաղաքի տօնավաճառում, մատակարարում էին բոլոր ընկերութեան պիտոյքը, ուստի եւ միջոց էին տալիս Գուտտէնբէրգին ծածկելու իւր դիւտի համար արած ծախսերը:

Իւր պարապմունքը աւելի եւս ծածկելու համար հասարակութեան անդադար հետաքրքրութիւնից, որ արդէն սկսել էր կարծիք տանել նորա կախարդութեան մասին, Գուտտէնբէրգը փոխադրվեցաւ քաղաքից դուրս: Նա շինեց իւր արուեստանոցը հին սուրբ Աբրահամի վանքի աւերակների մէջ: Այստեղի միայնութիւնը, որտեղ դրացի էին միայն քաղաքի աղքատ բնակիչները, շատ յարմարաւոր էր իւր առաջին փորձերի համար: Վանքի ընդարձակ բակերի խորհրդում Գուտտէնբէրգը տեղաւորեց իւր ընկիւնիւն, որոնց դորձը կարօտ չէր ծածուկ պահվելու, իւր համար իւր գործերին յարմարաւոր մի խուց ընտրեց: Նորա դուռը միշտ կողպված էր լինում կողպէքով եւ ոչ ոք իրրէք ոտ չէր դնում նորա շէմքը: Կարծում էին թէ նա այնտեղ պարապում էր յատկապէս շինելով եւ հայելիների համար նկարներ պատրաստելով, բայց նա անցուցանում էր այնտեղ անքուն դիշերները չարչարվելով իւր գիւտի վերայ: Նա կարում էր ծառից շարժուն տառեր եւ մտածում էր թէ քնչալէս մետաղից